

CODĂU ANNAMÁRIA

A DIALOGIKUS KRITIKA LEHETŐSÉGEIRŐL. NÉHÁNY ATIPIKUS FORMÁTUM

... nem a kritikák,
recenziók közötti
dialógusokat vizsgálom,
hanem a dialógusokból
létrejövő, azaz
dialogikusan építkező
kritikák néhány esetét
járom körül...

Kiindulópontok

■ Az irodalomkritikát többnyire párbeszédkép-
telennek diagnosztizáljuk, ezt néha felbukkanó,
többfordulós szakmai viták szokták ideig-óráig
cáfolni, mint a 2018-as, Mohácsi Balázs kritiká-
jára válaszolva a Lapis József által elindított¹
Kritikus tanulságok színvonalas sorozat Parti
Nagy Lajos *Létbüfé* című kötete kapcsán a *Műút*
online felületén; de több alkotás esetében is rá-
bukkanunk olyan kritikára, recenzióra, amely
mások fejtegetéseire reflektál érvelésében (ka-
pásból Térey János *Káli holtakjának* fogadtatása
jut eszembe, amikor Kálmán C. György *ÉS*-beli
gondolatmenetét² a kritikák nagy része nem
hagyta szó nélkül, illetve jelen írás létrejötté ide-
jén Háy János *Kik vagytok ti?* című kötete osztja
meg éppen a befogadóközösséget). Persze szimp-
tomatikus az is, s az említett példák szemléltetik,
hogy milyen művek és alkotók érik el az inger-
küszöböt, vagy váltják ki a kritikusokból azt,
hogy a véleményeiket ütköztetni kívánják; most
azonban mégsem ezeknek a reflexióknak a há-
lózatát szeretném feltérképezni – nem a kriti-
kák, recenziók közötti dialógusokat vizsgálom,
hanem a dialógusokból létrejövő, azaz dialogiku-
san építkező kritikák néhány esetét járom körül
egy-egy példával szemléltetve, különös tekin-
tettel két olyan formátumra, amely kilép az írott
szöveg médiumából, és amelynek megoldásai,
elérése és terjesztése az internetes tartalmak
mediális lehetőségeiben gyökereznek: a podcast
és a videókritika. Gondolatmenetem ötlete két

mondat összekapcsolására támaszkodik. Károlyi Csaba állapította meg 2014-ben a „nagy” és „kis” kritikaviták óta eltelt idő gyakorlati tapasztalatait összegző írásának³ egyik pontjaként, hogy az irodalomkritika nem elég párbeszédképes, viszont léteznek konkrét párbeszédre törekvő jelenségek, mint a *Margináliák* (2000) és a „ketten egy könyvről” rovatok (*Holmi, ÉS*), a különböző beszélgetések, mint a *Beszélő-kvartett*, *Szextett*, *Pulzus*, *ImPulzus*, *Kritikustusa*, *ÉS-kvartett*;⁴ ugyanakkor Károlyi szerint az irodalomkritika nem használja ki eléggé az internetet.⁵ Véleményem szerint a podcast és a videókritika két olyan lehetőség a szakmai kritika számára is, amely az internet termékeny „kihasználásának” egy alternatív (de nem egyetlen, nem kizárólagos) szegmensét képezheti, egyensúlyozva ugyanakkor a kritika különféle funkciói és beszédmódjai között. Ezek bemutatása előtt azonban a dialogikus kritika néhány egyéb, a magyar irodalomkritika nyomtatott és online fórumain követhető olyan formátumának feltérképezésére térek ki, amely nem elsősorban internetes tartalomnak készült (annak ellenére, hogy a jelenlegi gyakorlatban szinte minden folyóirat tartalma előbb-utóbb felkerül a világhálóra). A példák kiválasztásakor egyik fő szempont volt, hogy ezekben egy adott könyv képezi a vizsgálódás tárgyát, tehát műbírálatról van szó elsősorban, nem valamilyen irodalmi jelenség kerekasztalszerű meg tárgyalásáról, szerzővel folytatott interjúról stb., illetve hogy ezek a formátumok öndefiníciójukban is kiemelik a kritikai jelleget, és szinkron kommunikációs formák, azaz a résztvevők valós időben vannak jelen a kommunikációs folyamat során,⁶ ugyanakkor inkább a kritikára alkalmas formátumok és koncepciók variálhatóságának sokféleségéből szeretnék mintát mutatni, attól a kérdéstől vezérelve, hogy mi történik akkor, amikor nem a kritikák felelnek egymásnak, hanem a dialógusból épül fel a kritika „szövegteste”.

László Emese észrevétele szerint „[a] kritikai beszédmódok sokszínűsége műfaji kérdéseket is felvethet”, vizsgálatában azonban a kritikai műfajok (laudációtól a blogbejegyzésig, rövid és hosszú kritikától recenzióig) közötti különbségeket megjelenésük közegére vezeti vissza.⁷ A közeg valóban egyik fő meghatározója a kritika formájának, s mivel „a kritikai műfajok közötti, objektív mércével mérhető határ alighanem a normatív gondolkodás fikciója”,⁸ elemzésemben a formátumuk alapján különböztetem meg a dialogikus kritika egyes eseteit. Érdekes vetület az is, hogy a különböző formátumok számára mit választanak elemzés tárgyául – miről születik mondjuk klikkrec a *Látóban*, s nem inkább „rendes” kritika, miért közöl a *Revizor* ugyanarról a kötetről egyaránt videókritikát is és írott hosszúkritikát stb. Talán az online felületeken szempont lehet az is, hogy nagyobb érdeklődésre számot tartó kötetről legyen szó, amely így húzóerővel bírjon, új közönséget vonzzon be. Felmerülhet ugyanakkor egy olyan szerkesztői felelősség is, hogy a választott könyv valóban termékeny, érdekfeszítő beszélgetés vagy vita tárgyát képezhesse. Tehát e kérdések felől is elgondolható, hogy konkrétan milyen lehetőségeket adott az internet a kritikának, felülírva azokat a félelmeket, melyek szerint az internet érvényteleníti/betemeti a szakmát. A 2007-es „kis” kritikavita főként arra reagált, hogy megváltozott a kritika pozíciója a mediális és piaci viszonyok között, rávetült a kereslet-kínálat logikája is;⁹ a legtöbb vélemény szerint – amint Braun Barna összefoglalja – „az online közösségi média kritikafogalma a termékminősítés alapelvein nyugszik, amelynek elsődleges feladata eldönteni azt, hogy mit érdemes megvenni és mit nem”.¹⁰ Utóbbi megállapítást jelenleg főként az olyan olvasói véleménytömörítő felületekre látom érvényesnek, mint a Moly.hu vagy a Goodreads.com (ahol eseten-

ként nagyon körültekintő érvelésen alapuló olvasói bírálatokat is találhatunk, de a fő minősítő módszer a csillagozás, kedvencelés stb.); úgy vélem, hogy a 2010-es évek végére beérni látszik néhány olyan megoldás a kritikusok, nyomtatott irodalmi lapok és az online irodalmi portálok szerkesztői kezdeményezésére, amely könnyedén egyensúlyoz szakmai szempontok érvényesítése és az internetes kommunikáció és tartalomgyártás logikája között, és esetenként cáfolja is azt a nézetet, mely szerint az online közösségekben megfogalmazott kritika pusztán a beszélgetés elindítására törekszik.¹¹ Az online kritika piaci szerepe felől arra a belátásra is el lehet jutni, hogy „[a]z irodalom kritikákat közlő intézményei (a különböző irodalmi orgánumok) között tehát a megfelelő számú és minőségű keresési információk (kritikák, kommentek, lájkok) előállításában van verseny, s ennek a versenynek ma a legalkalmasabb színtere: az internet”.¹² Talán részben ennek is betudható az egyre többféle nem tipikus kritikaforma megjelenése a kortárs magyar irodalom recepciójában.

Régi és új formák komplementaritása

■ Az irodalmi lapok nyomtatott, de online verzióiban is gyakran előfordulnak „ketten egy könyvről” avagy párhuzamos kritika típusú rovatok (pl. *ÉS*, *Holmi*, *Helikon*, *BárkaOnline*). Ezek két vagy több, külön-külön megírt, ugyanarról a kötetéről szóló, egymás mellé helyezett kritikák, amelyek tehát több, egymásra nem reflektáló véleményt hivatottak tükrözni egy helyen – ilyenkor ezek összemérése, összekapcsolása a kritikaolvasó feladata vagy opciója. Amint azt László Eme-se megjegyzi, több olvasat ilyen jellegű egymás mellé állítása a vélemények ütköztetésének is terepe, de szólhat a könyv jelentőségének is.¹³ Természetesen a szerkesztői koncepció ezen belül is végtelenül változatos lehet, például a kolozsvári *Helikon* a már korábban elindított, de igazán 2017-től besűrűsödött párhuzamos kritikáiban láthatólag az erdélyi alkotók friss munkáiról folytatott szakmai diskurzust kívánja fellendíteni és árnyalni. Sajátos típusai a dialogikus kritikának a beszélgetéssorozatok, amelyek élő események elsősorban, de mint például az *Élet és Irodalom* irodalomkritikai kvartettje esetében, ezeknek különféle rögzített formái (videófelvétel, szerkesztett, írott változat) az online felületre is felkerülnek. Az *ÉS*-kvartett koncepciója a kortárs magyar irodalom friss kötetének kritikai feldolgozása; a körülbelül egyórás eseményeket az *ÉS* kritikarovatának szerkesztője, Károlyi Csaba vezeti, három kritikussal együtt elemzi és értékeli a kiválasztott kötetet. Amint a 2009–2015 közötti beszélgetéseket összefogó kötet előszavában Károlyi megjegyzi, a kvartett olyan hagyományokra támaszkodik, mint a *Beszélő-kvartett*, a *Szextett*, a *Pulzus*¹⁴ – mindezzel a dialogikus kritika „offline” eredetei is láthatóvá válnak. Károlyi szerint kiélezettebb a helyzet, ha a kritikusok közönség előtt vállalják véleményüket, az események céljai között pedig az is szerepel, hogy „oldani szeretnék a magyar irodalomkritika monológ jellegét, olyan helyzetet teremtve, melyben a kritikusok eleve beszélgetésbe kerülnek egymással, sőt alkalmanként a közönséggel is”.¹⁵ A későbbiekben látni fogjuk, hogy a podcastok és a videókritikák is követik részben ezt a logikát, azzal a különbséggel, amit az élő jelenlétnak a virtuális jelenléttel való felcserélése implikál: a kritikus hangja és/vagy arca és a közönség között mégis van egy válaszfal (képernyő), utóbbi pedig véleményével csak utólagosan kapcsolódhat a diskurzushoz (ahol a kommentelés lehetősége megadatik).

Még egy példára kitérnék a nyomtatott kritika és a beszélgetősi interferenciáinak szemléltetése végett: a *Látó* klikkrec rovata a chatkultúra inspirálta formátumával, ahol az adott kötetéről szóló kritika/recenzió két fél (kezdetben Demény Péter és Láng Zsolt, majd az elmúlt majdnem tíz év során több szerzőpáros is csatlakozott) közötti chatelés szerkesztett-nyomtatott eredménye, tördelésében megtartva a szövegek elhatárolását. A chat jellegzetessége, hogy jellemzően rövidebbek az egyes fordulók, ugyanúgy szinkron kommunikációs forma, így szinte ugyanannyira alkalmas az azonnali visszacsatolásra, mint az élő beszélgetés, miközben az így létrejövő végső szöveg is potenciálisan gördülékenyebben olvasható. A klikkrec talán a leglátványosabb példája annak, hogy ma „[m]indenekelőtt a régi és az új média komplementaritásáról van szó. Az online tartalomkezelési formák, mint a multimedialitás, a hypertext és az interaktivitás kölcsönhatásba lépnek a régi szerkesztés módjaival”,¹⁶ és hogy ez a kölcsönhatás egyáltalán nem hat szükségszerűen a szakmaiság ellenében.

Podcast és videókritika

■ A kritikai podcast és a videókritika egyenesen online felületre szánt formátumok, amelyek esetében az elérés, a megoszthatóság, a terjesztés logikája még inkább internetbe ágyazott, hisz az egyes részek tematikus, mondhatni személyre szabott csatornákra kerülnek fel, ezekre a befogadó feliratkozhat, letöltheti az epizódokat, stb. (Természetesen sem a podcast, sem a videókritika nem szükségszerűen dialogikus, léteznek olyan változatok, ahol egyetlen személy szólal meg, és fejti ki álláspontját.) Magyar nyelven is egyre több irodalmi podcast születik,¹⁷ ezek nagy része azonban főként magazin- vagy ismertető jellegű, illetve interjúkra alapozó. Kritikai és dialogikus jellegű például a *Litera Podcast*¹⁸, amely 2017 decemberében debütált, első részében Lydia Davis *A történet vége* című regényéről beszélgetett Fehér Renátó, Jánossy Lajos és Nagy Gabriella. Idővel kristályosodni látszott a koncepció: javarészt frissen magyarra fordított, jelentős, díjnyertes vagy markáns kortárs világirodalmi köteteket választanak tárgyként a *Litera* irodalmi portál szerkesztői (némi variáció állt be a kezdeti fennállásban, Modor Bálint, Seres Lili Hanna, Szekeres Dóra bekapcsolódásával többen váltják egymást), amelyekről havonta rendre egy-egy körülbelül félórás beszélgetést folytatnak. Kivétel volt eddig egy gyerekkönyvekkel foglalkozó adás, illetve *A szabadság tréningjei* című Nádas-kötetről szóló, valamint a jelen írás lezárásáig legfrissebbnek számító epizód, amely a *Körkép* és *Az év novellái* antológiákat tárgyalja. A 11. résztől kezdve „kritikai podcast”-ként határozza meg magát a műsor, a félórás keret azonban megengedi az értelmező hajlam kiterjedtebb érvényesülését. A beszélgetések menete hasonló: a megszólalók közül valaki valamilyen észrevétellel, kérdéssel indít, és rendszerint alkalom adódik a műelemzés mellett egyéb kapcsolódó irodalmi jelenség megvitatására is. Például az említett első epizódban¹⁹ a résztvevők a regény azon narratív eljárásaiból indultak ki, amelyek révén az emlékezés és az emlék létrejön, és az ezáltal körbejárni kívánt hiány reprodukálódásából, de felmerült a Davis-regény posztmodernbe való beilleszthetősége is, valamint a sajátos írói nyelvnek a fordításban való érvényesülése. Ilyen és ehhez hasonló szakmai szempontokhoz a beszédmód fesztelenebb jellege társul, illetve az élményközpontú befogadás jelei is („Azt hiszem, szeretjük ezt a könyvet” – hangzik el a zárszó).

Hasonlóan működik a *Revizor* kritikai portál videókritika-sorozata, előtte azonban kis kitérőként említenék egy ennél korábbi kezdeményezést is. 2012 során az *Irodalmi Jelen* közölt 7-15 perc terjedelmű videókritikákat *Zoom* név alatt,²⁰ amit az első néhány rész leírásában „gyorsreagálású videósorozatként” határoz meg, ami azért beszédes, mert a gyorsasággal a vélemény, a bírálat aktualitását, a recepció azonnaliságát hangsúlyozza. Fókuszában a kortárs magyar irodalom akkori friss megjelenései álltak, a koncepció meghatározó aspektusa azonban, hogy „[a] közönséget és a szakmát megosztó kötetekről beszélnek szerkesztők, újságírók, kritikusok, költők, egyetemisták”. A tíz részben olyan kötetekről esett szó, mint Krusovszky Dénestől *A felesleges part*, Tóth Krisztina *Pixelje*, Fehér Béla *Kossuthkiflije* stb. A *Zoom* formátumánk jellegzetessége, hogy alapvetően aszinkronikus, a mindig más-más, kritikusként fellépő három személy külön-külön térben (és vélhetőleg időben) mondja el véleményét, értelmezését, bírálatát az adott kötetéről, ezt a három monológot pedig a vágás helyezi egymás mellé, tehát itt valójában ugyanazzal a fajta mellérendeléssel találkozunk, mint a nyomtatott folyóiratok párhuzamos kritika rovatai esetében, ahol a két vagy több kritika nem reflektál egymás állításaira, kérdéseire, hanem ezeknek az egymáshoz viszonyítása a befogadóra van bízva.

A *Revizor* online kritikai portál 2016-ban kezdte *A mi asztalunk* sorozatcím alatt videókritikáit közölni irodalomról, filmről, színházról.²¹ Ezekben a rövid, Rick Zsófi készítette 6–8 perces videókban a *Revizor* szerkesztőségéből (Csáki Judit, Jászay Tamás, László Ferenc, Merényi Ágnes, Puskás Panni) rendszerint négy tag beszélget egy választott alkotásról egy otthonos dolgozószobában, közönség nélkül. Szimpatikus jelenség, hogy olykor a videókritika feltöltését egy előzetes harangozza be. Vizsgálódásomban a szűkítés kedvéért csak az irodalmi művekről szóló videókritikákat néztem végig (ezek közül az utolsó, ha jól követtem végig, 2018 végén került YouTube-ra). Túlnyomórészt a kortárs magyar irodalom nagyobb visszhangot keltő köteteiről esett szó, de elemzés tárgyát képezte Orhan Pamuk, Daniel Kehlmann egy-egy könyve, szerepelt beszélgetőkönyv, interjúkötet, meséskönyv is. Az internetre szánt anyag vágott-szerkesztett (esetenként egyéb – pl. az elemzett könyv szerzőjének saját felolvasásáról készült – felvétellel tarkított), egy-egy ütősebb mondattal lekerékített, miniszemináriumra emlékeztető beszélgetés, amelyben jól érvényesül az interakciók spontaneitása az előre átgondolt véleményekkel és érvekkel együtt. Itt is van valaki, aki elindítja a közös gondolkodást valamilyen vitaindítóknak szánt mondattal vagy kérdéssel. „Az az érzésem” jellegű szubjektívebb viszonyulások mindig szakmai érvenben találják meg érvényüket, ezt visszafelé felfejtve azt is mondhatjuk, hogy olvasási stratégiák is megmutatkoznak ezekben a beszélgetésekben. Például amikor Orhan Pamuk *Cevdet bej és fiai* című regényéről Puskás Panni azt mondja, hogy „végtelenül untam”, következik az érv is, hogy miért volt potenciálisan nehéz a regényt olvasni, ami narratológiai megoldásoktól szemléleti kérdésekig nyitja meg az utat.²² Azaz szintén a szakmai érvek és az olvasói élmények jó egyensúlyozására kerül sor, amiben ezúttal feltehetőleg az is szerepet játszik, hogy egy összeszokottabb társaságban folyik a vita. Láthatólag nem feltétlenül egy konszenzus elérése a cél ezekben a videókritikákban, noha a meglátások a replikaváltás során konvergálnak is egymás felé; a formátum rövidege pedig megköveteli a sűrítettebb, olykor ütősebb megfogalmazásokat is.

■ A különböző közegek és felületek, mediális lehetőségek interferenciái potenciálisan végtelenül variálható formátumok skáláját teszik lehetővé. A klasszikus kritika ugyan monologikus, és természetesen továbbra is fenntartja létjogosultságát, illetve bár a párbeszédet korántsem az internet találta ki, a mediális változások a párbeszédet, az azonnali visszacsatolást sokkal látványosabbá tették. (S nem zárható ki az egyenletből a különleges, figyelemfelkeltő, eredeti tartalmak és formátumok iránti igény.) A dialogikus kritika egyes eseteinek feltérképezése egyúttal az együtt gondolkodás variációinak sokféleségét is szemlélteti. A klasszikus kritikához képest kooperatívabb formákról esett szó, ahol a kritika egy koprodukció folyamataként bontakozik ki a befogadó számára, és azt a minduntalan elfelejtett közhelyt szemlélteti, hogy nem egyetlen kritikusi „igazság” létezik.

Ezek a kölcsönhatások (a netes felületek logikáinak visszaköszönése a hagyományos formákban, illetve a szakmai szempontok új felületeinek kiaknázása) nem jelentenek szakszerűtlenséget a kritikaiság viszonylatában (talán nincs akkora tér bővebb érvelésre a rövid videókban például, de épp ezért lehet nagyobb súlya a precíz sűrítésnek). „A kánonalkotó gesztusokkal élő, magát elitként meghatározó, intézményesült kritika normatív igényével szemben (mely a »nagy« kritikavita egyik legfontosabb kérdését adta) az online közösségekben megfogalmazott kritika, a beszélgetés elindítására törekszik”²³ – a vizsgált formátumok ezen éles elhatárolást igyekeznek áthidalni azáltal, hogy egyensúlyoznak személyes vélemény és szakmai szempontú elemzés között, miközben az interpretáció nyitottságát, folyamatjellegét képviselik, de nem hoznak létre radikálisan más beszédmódokat. A beszélgetés elindításán túl pedig a diskurzus fenntartásában is szerepet játszhatnak. A befogadhatóságra, az *attention spanre* való fokozottabb odafigyelésük révén funkciójukban erőteljesebben érvényesül – Radnóti Sándor szóhasználatával – a „közönséghez-kötöttség”, „szolgáló és szolgáltató” jelleg,²⁴ ebben viszont akár a pusztán termékminősítő jelzéseknek vagy az érzésem szerint gyakran félrereprezentáló fűszövegeknek, továbbá annak a jótékony ellensúlyozását üdvözölhetjük, hogy a kiadói marketingstratégiáknak látszólag sokkal jobban sikerült kihasználniuk az online szféra lehetőségeit.²⁵ Balogh Gergő a magyar irodalomkritikai mező 1989 utáni történetének alakulásáról szóló tanulmányának konklúziójában a kortárs metakritikai gondolkodás potenciálját abban látja, ha „a köznyelvi és a tudományos irodalomkritika megszólalásaira – nem újratermelve megkülönböztetésük etikai alapjait – végre nem mint egymással versengő kizárólagos beszédmódokra, hanem mint az irodalomkritikai mező pusztá funkcióira tekintünk”.²⁶ A bemutatott dialogikus kritikai formák, melyekben az irodalmi mező szereplői szólalnak meg, e két szélső pont – a köznyelvi és a tudományos irodalomkritika – közötti skálán töltenek ki néhány lehetőséget, s szerepük kiemelkedő lehet főként a problematikusabb, megosztóbb művek megítélésének árnyalásában. Kérdés persze, hogy mekkora lehet az impaktja ezeknek az atipikus formátumoknak az irodalmi diskurzus egészére nézve, mennyire fognak hivatkozási alapul szolgálni egy-egy mű recepciójának további alakulásában – de ennek megállapítását hátrítsuk a jövő kritikátörténetére.

■ JEGYZETEK

1. Lapis József: *Kritikus tanulmányok 1. Lapis József és Mohácsi Balázs párbeszéde Mohácsi Balázs Műútban megjelent Parti Nagy Lajos-kritikája kapcsán.* Műút 2018. március 8., online: <https://www.muut.hu/archivum/27575>, utolsó elérés: 2019. július 29.
2. Kálmán C. György: *A hely szellemei.* Élet és Irodalom 2018. június 15., 24. sz., online: <https://www.es.hu/cikk/2018-06-15/kalman-c-gyorgy/a-hely-szellemi.html>, utolsó elérés: 2019. július 29.
3. Károlyi Csaba: *Válság nincs – lázadás nincs – morogni szabad. A mai irodalomkritika helyzetéről.* Alföld 2014/3. 51–56.
4. Uo. 54.
5. Uo. 56.
6. „Ezen felosztás szerint a chat szinkron, míg az e-mail, a fórumok és a honlapok aszinkron internetes kommunikációs műfajok.” Szűts Zoltán: *Az internetes kommunikáció története és elmélete.* Média kutató 2012/tavaszi, online: https://mediakutato.hu/cikk/2012_01_tavaszi/01_internetes_kommunikacio_tortenete, utolsó elérés: 2019. július 29.
7. László Emese: *Variációk műbírálatra. Műfajok és közegek a kortárs magyar irodalomkritikában.* In: Bárány Tibor – Rónai András (szerk.): *Az olvasó lázadása? Kritika, vita, internet.* Kalligram – JAK, Pozsony-Bp., 2008. 41. 8. Uo.
9. Braun Barna: *Irodalom – politika – kritika.* In: Gyöngyösi Megyer – Inzsöl Kata (szerk.): *Esztétika, etika, politika.* Eötvös Collegium, Magyar Műhely, Bp., 2013. 24–25. 10. Uo. 25.
11. Uo. 26.
12. Braun Barna: *Az irodalom halálához. Kritikai ítélet és Facebook-lájk.* Alföld 2013/10. 80.
13. László Emese: i. m. 48.
14. Károlyi Csaba (szerk.): *ÉS-kvartett 2009–2015. Károlyi Csaba ötven irodalomkritikai beszélgetése.* Írók Boltja Kft., Bp., 2016. (e-könyv)
15. Uo.
16. Szilágyi-Gál Mihály: *A kritikai műfaj és az internet.* Élet és Irodalom 2014. augusztus 1., 31. sz., online: <https://www.es.hu/cikk/2014-08-01/szilagyi-gal-mihaly/a-kritikai-mufaj-es-az-internet.html>, utolsó elérés: 2019. július 29.
17. Ezekből szemlézgetett a Könyvesblog itt: https://konyves.blog.hu/2018/04/12/valogass_a_jobbnal_jobb_konyves_podcastek_kozul, utolsó elérés: 2019. július 29.
18. Elérhető itt: <https://www.mixcloud.com/literamix/>, illetve részletesebb epizódleírásokkal a Litera portálján keresztül: <https://litera.hu/media/litera-podcast>, utolsó elérés: 2019. július 29.
19. Litera Podcast Lydia Davis regényéről, litera.hu, 2017. december 28., online: <https://litera.hu/media/litera-podcast/litera-podcast-lydia-davis-regenyrol.html>, utolsó elérés: 2019. július 29.
20. A Zoom videókritika-sorozatának részei itt érhetők el: <https://irodalmijelen.hu/kulcsszo/cimkek/zoom>, utolsó elérés: 2019. július 29.
21. A Revizor YouTube-csatornája itt érhető el: https://www.youtube.com/channel/UCYoMMXGhX733sFFnrI_qFHW, utolsó elérés: 2019. július 29.
22. *A mi asztalunk – Orhan Pamuk: Cevdet bej és fiai,* videókritika, 2017. szeptember 12. <https://www.youtube.com/watch?v=KlkALy-Ldlw>, utolsó elérés: 2019. július 30.
23. Braun Barna: *Az irodalom halálához. Kritikai ítélet és Facebook-lájk.* Alföld 2013/10. 80.
24. Radnóti idézi Balogh Gergő: *A magyar irodalomkritikai mező 1989 utáni történetéhez.* Alföld 2018/5. 78.
25. Lásd Krusovszky Dénes vélekedését: *Attól féltünk, az irodalom elveszíti az arcát, de az olvasók uniformizálódtak.* Magyar Narancs Online, 2018. február 1., online: https://magyarnarancs.hu/pislogo_szobrok/attol-feltunk-az-irodalom-elvesziti-az-arcat-de-az-olvasok-uniformizalodtak-109094, utolsó elérés: 2019. július 29.
26. Balogh Gergő: i. m. 80–81.

